

Новий погляд на проблему

С. В. Кульчицький (Київ)

Концепція «кооперативного соціалізму»

Переглядаючи концептуальну основу історії радянської доби, ми повинні подивитися іншими очима на добре знайомі історичні факти, поста-ті, ідеї. Відмова від звичайних стереотипів кидає на них нове світло. Прикладом може бути праця В. І. Леніна «Про кооперацію». Прочитан-ня її під іншим кутом зору змінює наші уявлення про історію реалізації комуністичної доктрини в СРСР.

Виявляється, що в праці «Про кооперацію» В. І. Ленін зробив за-масковану спробу ревізії комуністичної доктрини в її найбільш вразли-вому пункті — аграрних відносинах. Провал концепції «кооперативного соціалізму» і повернення після смерті Леніна до вимог програми РКП(б) про відчуження селянської власності шляхом колективізації призвели в кінці 20-х і на початку 30-х років до таких трагічних подій, як експропріація і депортація найбільш заможної верстви селянства при одночасному примусовому охопленні колгоспами основної маси жи-телів села. В Україні і на Кубані суцільна колективізація селянських засобів виробництва супроводжувалася додатковими трагічними випро-буваннями — терором, голодом.

* * *

Трирічні спроби більшовиків замінити ринкову економіку комуністич-ним виробництвом найбільш повно і безповоротно провалилися на селі. Під державний контроль не вдалося поставити навіть поміщицькі ма-етки. Селяни змусили державну партію заплатити по передреволюцій-них векселях і віддати маєтки для зрівняльного поділу. Невдача спіт-кала й плани одержавлення селянської власності у формі колективіза-ції. Поодинокі комуні виникали переважно у поміщицьких маєтках, врятованих від поділу всілякими ініціативними групами (не завжди се-лянськими за складом). На VIII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1920 р. В. І. Ленін з гіркотою констатував: «Мрія про перехід до со-ціалізму та колективізації не доводиться»¹. Держава, що не бажала мати справу з ринком, опинилася перед необхідністю застосувати у від-носинах між містом і селом найбільш варварський засіб: регулярні рек-візиції виробленої в сільському господарстві продукції.

Починаючи з грудня 1920 р., партія спробувала вдатися до прин-ципово іншого, ніж колективізація, засобу державного втручання в сіль-ськогосподарське виробництво: посівної розкладки. В країні почала роз-гортатися мережа посівкомів, які повинні були керувати посівною кам-панією 1921 р. Однак економічний колапс і загроза великомасштабної війни з селянством, яке не мирилося з продрозкладкою, змусили В. І. Леніна припинити комуністичний штурм і капітулювати перед ринком.

Перехід до нової економічної політики не змінив стратегічних уста-новок партії. Це стосувалося й аграрного питання. На VI Всеукраїн-ській партконференції в грудні 1921 р. Х. Г. Раковський висловився не-

двозначно: «Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невмілості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами і підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки»².

Отже, мова йшла про те, щоб здійснювати колективізацію іншими шляхами, але все-таки здійснювати. І тут керівники партії, передусім В. І. Ленін, звернули свою увагу на кооперацію. Вони враховували, що селяни ще з кінця ХІХ ст. організовували з власної ініціативи різноманітні сільськогосподарські кооперативи — збутові, постачальницькі, переробні, кредитні.

Будь-які форми сільськогосподарської кооперації не були пов'язані з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємопов'язання їх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

Передбачувані програмою РКП(б) колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, мали іншу природу. З кооперативами у них не було нічого спільного. По-перше, колгоспи базувалися на відчуженні засобів виробництва. Якщо форми кооперативів розрізнялися за стадіями виробничого процесу, то форми колгоспів визначалися ступенем відчуження засобів виробництва, яке могло бути цілковитим (у комунах), проміжним (в артілях) і початковим (у товариствах спільного обробітку землі — тсозах). У комунах, які, згідно з комуністичною доктриною, вважалися вищою формою об'єднань селян, останні позбавлялися власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати виробництва. У виробничому процесі в колгоспах селянин займав становище, яке мало чим відрізнялося від становища найманої робочої сили на промислових підприємствах. По-друге, економіка колгоспів була натуральною і цілком могла обходитися без товарно-грошових відносин. Якщо кооперативи становили елемент ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

В. І. Ленін розумів цю принципову різницю між кооперативами і колгоспами. Крах трирічних спроб зруйнування ринкової економіки спочатку не вплинув на його теоретичні позиції. У брошурі «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), присвяченій обґрунтуванню аграрно-селянської політики партії, селянські кооперативи розглядаються як чужорідне комунізму, а тому негативне явище. Кооперація дрібних товаровиробників, писав Ленін, «неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвиткові, висуває на перший план капіталістичні, їм дає найбільшу вигоду». Це не може бути інакше, підкреслював він, «раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну»³. Тобто, ленінський негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її будови чи діяльності, а більш глибокими причинами: залежністю від товарно-грошових відносин і ринку, вторинним щодо цих реалій становищем. Це треба запам'ятати, щоб простежити пізнішу еволюцію поглядів вождя державної партії.

Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку Леніна-практика. У вищезгаданій брошурі він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в русло кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю. На його думку, кооперованому селянинові легше було стати колгоспником, ніж індивідуальному господарю. «Політика кооперативна, — писав Ленін, — в разі успіху, дасть нам піднесення дрібного господарства

і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання»⁴.

Отже, хід ленінських думок під час переходу від комуністичної до ринкової політики цілком ясний: про колективізацію мріяти поки що не доводиться, треба зосередитися на кооперативному будівництві, яке є «передумовою» колективізації.

Тривалість непу проголошувалася Леніним максимум на два десятироки років. У цих хронологічних рамках, на думку більшовиків, повинні були створюватися передумови для добровільної колективізації селянських господарств. Однак вождь не наважувався називати конкретні строки утвердження на селі великого виробництва у формах, передбачених партійною програмою. «Невизначений строк» — ось вираз, якому він віддав перевагу. Це теж треба запам'ятати.

Така обережність щодо проектів одержавлення селянської власності, які виникали в партії, пояснювалася засвоєнням уроків відчайдушного опору селян політиці колективізації у 1919 р. Коли на IX з'їзді РКП(б) більшість делегатів, які працювали у кооперативній секції, прийняла запропоновану В. П. Мілютіним резолюцію про одержавлення кооперації, В. І. Ленін добився від з'їзду протилежного рішення «через те, що ми маємо справу з класом, який менш доступний нам і ні в якому разі не піддається націоналізації». Дух мілютінської резолюції, вказував далі вождь, «є дух чекістський, неправильно внесений у господарське питання»⁵. Зауважимо, що в той час (весна 1920 р.) щодо «більш доступного» робітничого класу провадилася жорстка лінія на всеохоплюючу мілітаризацію праці.

Через два роки так само негативно Ленін поставився до представлених у ЦК РКП(б) тез Є. О. Преображенського з аграрного питання. Відповідно до партійної програми Преображенський вимагав «розвивати радгоспи, підтримувати і розширювати пролетарське землеробство на ділянках, наданих фабрикам, заохочувати розвиток сільськогосподарських колективів і залучати їх в орбіту планового господарства як основну форму перетворення селянського господарства в соціалістичне». Ленін передав тези іншим членам політбюро з негативним відгуком, а в листі до Н. Осинського застерігав, «щоб невмілим втручанням не утруднити успішного розвитку сільськогосподарського виробництва»⁶.

Загальний напрям аграрної політики перших років непу справді полягав у тому, щоб «не утруднити» необережними діями господарського піднесення, яке почало відчуватися на селі після скасування продрозкладки. В центрі співчутливої уваги державної партії вперше опинилися проблеми приватних господарств і створюваних ними кооперативів.

Ставлення партійного керівництва до колгоспів на початку 20-х років було суперечливим. З одного боку, доктрина вимагала відмовитись від приватного господарства на користь колективного, з другого, — сувора реальність не залишала сумнівів щодо повної нездатності існуючих колгоспів стати опорою державі. Не даючи продукції на сторону, колективісти заявляли, що вони — сіль землі, і постійно вимагали від уряду все нових і нових пільг та субсидій.

Загалом діячі партії щодо цієї теми обрали компромісну точку зору. Піддаючи сумніву доцільність існування колгоспів з максимальним ступенем відчуження власності (комун), що за доктриною вважалося вищим досягненням комуністичного будівництва на селі, вони вігали утвердження інших колективних форм, особливо артілей.

На V конференції КП(б)У у листопаді 1920 р. Г. І. Петровський висловив думку, що вищою формою землеробства у майбутньому повинен стати взагалі не колгосп, тим більше не комунна, яка працює тільки на себе, а радгосп. Е. Й. Квірінг у той час так висловлювався у газетній статті: «Щоб господарчо зміцнитися, незаможники, крім своєї політичної організації — комнезамів, повинні організовуватися у виробничі артілі й товариства. Це аж ніяк не означає — в сільськогосподар-

ські комуні, де все спільне. Ні, хай у кожного залишиться своє господарство, свій будинок і т. д., а для польових робіт складається артіль, яка спільними силами здійснить ці роботи»⁷.

В. І. Ленін тоді також вважав, що серед заможних прошарків селянства мають шанс утвердитися не комуні, а форми колгоспів із частковим відчуженням селянської власності. Це засвідчує його телеграма Х. Г. Раковському і М. В. Фрунзе від 16 жовтня 1920 р. В ній накреслювалася така програма дій для українських незаможників: колективний обробіток, прокатні пункти, завершення аграрної революції («Відібрати землю у куркулів зверх трудової норми, сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти»). Телеграма закінчувалася рекомендацією: «Всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем. Комуні поставити на останнє місце, бо найбільш небезпечні штучні лжекомуні...»⁸. Незабаром після цього, у промові на VIII Всеросійському з'їзді рад Ленін порівняв комуні з богадільнями, а на радісно-наївний рапорт залізничників станції Пролетарська Владикавказької залізниці, які повідомили у січні 1921 р. про влаштування сільськогосподарської комуні, відповідав так: «Без ділового практичного, господарського успіху я комунам вірю погано і трохи навіть комун боюсь»⁹.

Приватне господарство селянина не вписувалося в комуністичну доктрину, тому що з дореволюційних часів втратило патріархальні риси і зв'язало себе з ринковою економікою. Своім незалежним від держави існуванням воно кидало виклик тоталітарному політичному режиму. Але цю причину не можна було називати, закликаючи селян відмовитися від індивідуального господарювання. Тому більшовики доводили, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне. Турбуючись нібито про інтереси самих селян, вони закликали їх добровільно об'єднатися у колективи.

З переходом до непу, коли гасло колективізації було зняте, апріорні твердження про більшу економічну ефективність колгоспів зависли у повітрі. І тепер Ленін з досадою відкидав звичний аргумент про ефективність колективного господарювання, який не витримував перевірки життям, але залишався у пропагандистському арсеналі найупертіших доктринерів. У вищезгаданих тезах Є. О. Преображенського він звернув особливу увагу на такі рядки: «Що стосується бідніших прошарків сіл, то, за виключенням господарств колективних, тут помічається тенденція не до розвитку, а до падіння продуктивних сил, скорочення посівних площ тощо»¹⁰. На полях тез ним зроблено таке остереження: «Не доведено, що у «колективів» взагалі краще. Не слід дратувати селян брехливим комсамохвальством»¹¹.

Якою ж була загальна лінія державної партії стосовно «капіталістичних» кооперативів і «соціалістичних» колгоспів? Навіть у період, коли на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил, яким так добре відповідали кооперативи і так фатально не відповідали колгоспи, партія не могла, будучи комуністичною, зробити правильний вибір між ними. І вона, якщо проаналізувати циркулярний лист ЦК РКП(б) від 18 березня 1922 р. «Про сільськогосподарську кооперацію», повела себе в цій ситуації прагматично. В циркулярі читаємо: «Робота попередніх років по усупільненню сільського господарства створила в країні широку мережу колгоспів. Колгоспи ці, як найбільш сталі радянські осередки на селі, можуть здійснити позитивний і помітний вплив при введенні їх у загальне кооперативне річище»¹². Партійним органами зацікавлених місцях рекомендувалося сприяти утворенню єдиних колгоспно-кооперативних спілкових об'єднань.

Таким чином, витоки неможливого гібрида у вигляді поняття «колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва» сягають 1922 р. Якраз тоді почав формуватися цей оксиморон, що пізніше став однією з категорій політичної економії соціалізму і найбільш стійким

стереотипом у спотвореній свідомості радянських людей. В роки, які передували суцільній колективізації, таке парування пояснювалося сподіваннями на те, що процвітаючі кооперативи утримають на поверхні організаційно прив'язані до них колгоспи. І при цьому кооперативи вважалися нижчими формами колективних об'єднань, а колгоспи — вищими!

Наприкінці 1923 р. за дорученням ЦК КП(б)У в Україні було обстежено стан наявних колгоспів. Кількість колективних господарств усіх форм зростала таким чином (дані 1920, 1921, 1922 рр.— на початок жовтня, 1919 і 1923 рр.— на початок липня):

1919 р.— 680	1922 р.— 3003
1920 р.— 707	1923 р.— 5105
1921 р.— 1077	

Питома вага колгоспів у селянському землекористуванні не перевищувала 2—3 %. Переважали форми з незначним рівнем відчуження засобів виробництва, а частка комун становила тільки 4 %. Щодо соціального складу колгоспників, то 70 % з них були незаможниками. Про економічне становище в матеріалах обстеження було сказано ухильно, але все-таки правдиво: «Істотне кількісне зростання колективних господарств, що спостерігається за останні роки, далеко не відповідає зростанню їх господарської могутності»¹³.

Після вивчення матеріалів зазначеного обстеження з'явилася постанова політбюро ЦК КП(б)У від 15 листопада 1923 р. «Про дальшу роботу по колективізації сільського господарства». В ній вказувалося, що колективізація повинна здійснюватися тільки в випадках, коли є впевненість у міцності новоутворюваних колективів. Заборонялося всіляке форсування переходу нижчих форм колективів у вищі. Основною базою колективізації було визнано незаможне селянство. Державні пільги колективам вважалися вкрай необхідними¹⁴.

Зміст названої постанови суперечить її назві. Як правило, документи з назвою «Про дальшу роботу...» приймалися партійними комітетами з метою активізувати діяльність у тому чи іншому потрібному напрямку. Тут же мова йшла про те, щоб не прискорювати темпів колективізації, не форсувати відчуження засобів виробництва у колгоспників, не тягнути в колгоспи селян-власників. Зумовлений непом відступ від комуністичної доктрини диктував саме таку політику.

Не підлягає сумніву суто ідеологічна мотивація прийнятого у квітні 1922 р. XI з'їздом РКП(б) рішення про обов'язковість участі сільських комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а в разі відсутності таких— про необхідність виявлення ними ініціативи по їх створенню¹⁵. В опублікованому напередодні VIII-ої Всеукраїнської партконференції звіті ЦК КП(б)У визнавалося, що у виконанні цієї директиви за рік були досягнуті «досить незначні результати»¹⁶. У зв'язку з цим на конференції Д. З. Лебідь запропонував приймати селян у комсомол і партію тільки через колгоспи. Х. Г. Раковський у заключному слові відкинув цю пропозицію і відверто заявив: «А ви знаєте, до чого це може призвести? Провал колективів позначиться й на партії. Адже у нас тепер 4500 колективів. Якщо їх усі перепустити через сито, то з них, можливо, одна третина або одна чверть виявляться колективами, що розвиваються природно, а три чверті створюються внаслідок різних пільг»¹⁷. Дискусія на цю тему показала становище колгоспів більш об'єктивно, ніж присвячені колгоспному будівництву засідання в ЦК КП(б)У.

Підіб'ємо підсумки. На початку 20-х років теоретичні установки і політичний курс державної партії щодо виробничих об'єднань багатомільйонного селянства визначалися такими основними параметрами:

— створювані переважно селянами-власниками кооперативи вважаються елементом капіталістичної економіки;

— створювані переважно незаможниками колгоспи вважалися елементом соціалістичної економіки;

— ставлення партії до існуючих комун як вищих за доктринаю форм селянських об'єднань було негативним внаслідок їх економічної неефективності, але наявна суперечність між теорією і практикою не знаходила пояснень;

— держава відкладала широку колективізацію на невизначене майбутнє, але сприяла за допомогою пільг організації нових колгоспів, вбачуючи в них паросток соціалістичного ладу;

— держава сприяла розвитку кооперативів, вважаючи їх передумовою майбутньої широкої колективізації.

Ці п'ять висновків треба зіставити із змістом статті В. І. Леніна «Про кооперацію». Співвіднесення висловлених у ній ідей з попереднім теоретичним і політичним доробком партії в галузі аграрно-селянського питання дозволить об'єктивно визначити ступінь новизни цього документа. Без такого співвіднесення аналіз статті не буде продуктивним.

В. І. Ленін надто обережно формулював думки, щоб не відштовхнути комуністів, вихованих на постулатах програми РКП(б) 1919 р. Зіставлення положень статті з попереднім теоретико-політичним доробком партії дозволяє виявити в ній концепцію «кооперативного соціалізму», альтернативну комуністичній доктрині.

У першій половині грудня 1922 р. В. І. Ленін почав збирати матеріали для виступу на X Всеросійському з'їзді рад (запланованому на кінець грудня) по кількох темах. Однією з них мала бути тема про кооперацію. Зберігся план цієї доповіді із записом: «*Центроспілка*: її особливе значення»¹⁸. У листі до голови Центроспілки Л. М. Хінчука вождь просив повідомити останні дані про діяльність кооперації¹⁹.

Проте 16 грудня стався новий приступ хвороби, після чого у Леніна виникли сумніви щодо свого повернення до політичного життя. Бажаючи висловити останню волю, він добився у лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці. До 6 березня 1923 р., коли черговий приступ хвороби призвів до повного ослаблення його розумової діяльності, він всиг надиктувати спочатку три листи до ЦК РКП(б), а потім п'ять статей. Друга з них була на тему, сформульовану так: «Про Центроспілку та її значення з точки зору непу». Текст її, надиктований 4 і 6 січня 1923 р., Н. К. Крупська передала в ЦК РКП(б) у травні. 26 і 27 травня стаття була надрукована в газеті «Правда» під назвою «Про кооперацію»^{*}.

Ще раз підкреслимо, що суть комуністичної доктрини полягала у запереченні приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Оскільки кооперація ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, більшовики розглядали її як елемент капіталістичної економіки. З цієї причини сільськогосподарська кооперація не могла стати елементом ладу, який будувала державна партія. Вона вважалася не більше як школою колективізму, засобом переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва, передумовою широкої колективізації сільського господарства.

Та вже при переході до непу, весною 1921 р. В. І. Ленін заявив про «економічну неможливість» політики, здійснюваної у попередні три роки в точній відповідності з вимогами комуністичної доктрини. За ці роки визначилася марність спроб налагодити облік суспільної праці безпосередньо у робочому часі, тобто без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Виявилось, що поєднати інтереси індивідуального виробника із суспільними ніяким механізмом, крім ринкового, неможливо. Це змусило партію повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю і навіть розпочати розгортання державної торгівлі, щоб пристосувати одержавлений сектор економіки до ринкових умов.

За два роки нової економічної політики (1921—1922) вдалося досягти істотних успіхів на шляху господарського відродження. Чи варто було за цих умов прогнозувати на майбутнє припинення непу і повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, як того вимагала комуністична доктрина?

Стаття «Про кооперацію» давала на це відповідь, хоч і не досить ясно. Автор ухилився від зіставлення економічного курсу партії до і після 1921 р. Але він сміливо починав з неймовірних для послідовників комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в неї ми зробили поступку селянинові, як торговцеві, зробили поступку принципіві приватної торгівлі, але саме з цього випливає (протилежно тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів — це є лад соціалізму.

Відчувалося, що автор переосмислив нову економічну політику. Ще 20 листопада 1922 р. він заявляв з трибуни Мосради: «З Росії невідомої буде Росія соціалістична». Неп і соціалізм були для нього явищами несумісними. Неп вважався інструментом соціалістичного будівництва і тільки. Поки він тривав, соціалізму не існувало. А на початку січня 1923 р. Ленін диктував стенографістці: «Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

Знаменне визнання! «Камінь спотикання», який став фатальним для політики комуністичного штурму 1918—1920 рр., уособлював усе багатомільйонне селянство. Щоб реалізувати програму РКП(б), треба було позбавитися селянства, тобто змінити докорінно соціальну природу кожного селянина, перетворити всіх приватних власників у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Непросте завдання, якщо зважити на питу вагу селян у населенні країни!

Новий погляд на кооперацію, що здатна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута, в якій комуністи самі себе загнали. У статті «Про кооперацію» не знайшлося місця для того, щоб згадати про колективізацію і колгоспи. Причина зрозуміла: заявою про те, що «просто зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму», Ленін знімав з порядку денного відчуження засобів виробництва у селян. Скільки б більшовики раніше не твердили, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдалося знайти наївних людей, готових повірити у те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитися від господарства. А в кооперативи селяни охоче йшли з дореволюційних часів. Ленін недаром попросив стенографістку виділити у статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків *«якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»*.

Свого часу вождь державної партії виголосив багато промов із закликами створювати комуні і радгоспи. Програма РКП(б) 1919 р. була написана ним особисто від першого до останнього рядка. Кооперацію він третирував як торгашеську, в чому сам визнавався. І ось тепер у статті, що мала значення політичного заповіту, В. І. Ленін давав відповідь на ключове питання, яке особисто поставив, і сама постановка якої здавалася б еретичною лише кілька тижнів тому назад: «Якими засобами можна і треба зараз же почати розвивати цей «кооперативний» принцип так, щоб всякому і кожному було ясно його соціалістичне значення?».

Змінивши думку про кооперацію, В. І. Ленін дістав змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за виразом про «невизначене майбутнє». Адже під соціалістичними

перетвореннями на селі розумілася вже не колективізація, якій селяни люто опиралися, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, з ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через непучасті в кооперації поголовно всього населення — ось для цього потрібна ціла історична епоха, — підкреслював Ленін. — Ми можемо пройти вкращому разі цю епоху в одне — два десятиріччя». Інакше кажучи, тривалість створення «ладу цивілізованих кооператорів» визначалася в межах виконання плану ГОЕЛРО.

До непу державна партія на чолі з В. І. Леніним йшла нерішучими кроками, лише поступово осмислюючи необхідність пристосування до ринкової економіки. У січні 1923 р. в статті «Про кооперацію» Ленін зробив черговий крок у відступі від комуністичної доктрини, і цей крок став вирішальним. Зміна точки зору на кооперацію означала зміну точки зору на ринкові відносини і на політику, пов'язану з ринковими відносинами, тобто на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між неп і соціалізмом означало відмовитися від комуністичної доктрини, від традиційного для більшовиків розуміння терміна «соціалізм» як першої фази комунізму. Бажав цього Ленін чи ні, а в своїй останній статті він фактично відмовлявся від ленінізму, більшовизму, комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, який був ідеалом західноєвропейських соціал-демократів з часів Е. Бернштейна, російських меншовиків, українських соціал-демократів.

Це прояснює значення найбільш загадкового уривку знаменитої ленінської статті. Ось він: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм».

Історики по-різному інтерпретували зміст процитованого уривку. Аналіз тексту самої статті не дає можливості робити однозначні висновки. Тим більше, що сам Ленін у наступному реченні щось пояснює, насправді нічого не пояснюючи: «Ця докорінна зміна полягає в тому, що раніше ми центр ваги клали і повинні були класти на політичну боротьбу, революцію, завоювання влади і т. д. А тепер центр ваги міняється до того, що переноситься на мирну організаційну «культурну» роботу»

Тільки зіставлення підходів до кооперації і непу, що змінювалися, дозволяє зрозуміти, в якому напрямку мінялися погляди В. І. Леніна на соціалізм. Якщо запровадження непу у 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини.

Концепція «кооперативного соціалізму» залишилася нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) схемі стратегічних дій державної партії. Тому про неї важко сказати щось певне. Навіть її існування треба доводити зіставленням неоднакових у різні часи підходів партії до кооперації. Але в світлі того як розгорталися події після смерті Леніна, вона становить особливий інтерес.

«Кооперативний соціалізм» слід, очевидно, розглядати в контексті з іншими пропозиціями, висловленими в останніх листах і статтях В. І. Леніна. Наприклад, з пропозицією запобігти конфліктам у ЦК РКП(б) шляхом збільшення його кількості до 50—100 чоловік за рахунок залучення нових членів з робітничого класу (згодом ця ідея була реалізована Й. В. Сталіним, але замість робітників партійне керівництво поповнилося підконтрольними йому апаратниками). Або з пропозицією відновити незалежність національних республік, залишивши об'єднаними тільки військові і дипломатичні відомства.

Ціком ясно, що на схилі життя В. І. Ленін відчув наростання негативних тенденцій і явищ у будованій більшовиками системі влади, що

спиралася на диктатуру. Його турбувало й те, що поворот в економічній політиці, здійснений у 1921 р., державна партія теоретично не осмислила. В результаті він ставив на майбутнє більше запитань, ніж давав відповідей.

Висловлена Леніним в останніх листах і статтях політична воля була спотворена партійним керівництвом, яке лише робило вигляд, нібито ретельно виконує конкретні вказівки вождя. Найбільш яскравий приклад цього спотворення дає концепція кооперування.

Можливість викривлення його волі полеглих сам Ленін. У статті «Про кооперацію» він не висловив негативного ставлення до колективізації. Про це можна було здогадуватися, читаючи статтю між рядків, а партія звикла до чітких ідеологічних настанов. Ці настанови залишалися непорушними, у тому числі головна з них — ленінська програма РКП(б). Досвід комуністичного штурму 1918—1920 рр. теж міг би багато сказати про те, як працюють або не працюють у реальному житті програмні схеми організації виробництва. Але під маскувальною покрівлею концепції «воєнного комунізму», яку теж винайшов Ленін, щоб не заплямувати комуністичний ідеал, скласти дійсне уявлення про ефективність комуністичної організації виробництва було неможливо. Тому для партапаратників і рядових комуністів кооперування залишалось лише *передумовою* колективізації. Дифірамби Леніна на адресу кооперативів вони сприймали тільки в такому розумінні.

Незважаючи на мільйонні тиражі в газетах, збірниках і окремих виданнях після першої публікації в центральній партійній газеті, стаття «Про кооперацію» залишалася в партії «непрочитаною». Про це, зокрема, свідчать дебати на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Деякі учасники пленуму, розглядаючи питання про виробничі об'єднання селян, заперечували можливість колективізації. Більшість, однак, вважала за доцільне не знімати цього лозунгу з порядку денного²⁰. В резолюції пленуму процеси колективізації і кооперування проголошувалися рівноцінними (!) в утвердженні соціалізму на селі. При загальній переконаності комуністів у тому, що вищою формою селянського виробничого об'єднання є об'єднання з максимальним ступенем «усуспільнення», тобто відчуження засобів виробництва, одночасне існування кооперативів і колгоспів було не на користь кооперативам. Своє вагоме слово тут могли б сказати самі селяни, але «робітничо-селянська» держава їх не питала.

Через півроку, у травні 1924 р., VIII конференція КП(б)У знову повернулася до проблеми селянських виробничих об'єднань. Вона підтвердила тезу про однакову важливість кооперування і колективізації. Рівна увага до них пояснювалася, очевидно, тим, що колгоспи практично повністю, а кооперативи — на 55 % були в руках комітетів незаможних селян²¹.

Найбільш впливові члени політбюро ЦК РКП(б) у 1923—1924 рр. були зайняті боротьбою за владу. Принципові проблеми господарського будівництва вони віддали діячам другого ешелону — теоретику М. І. Бухаріну і практику О. І. Рикову. Останні були найближчими співробітниками В. І. Леніна, знали і поділяли його підходи до соціально-економічних проблем, що змінювалися в ході засвоєння уроків непу. Теза про те, що кооперація стає для радянської держави найважливішим економічним завданням на цілий історичний період, вперше прозвучала ще в квітні 1923 р., тобто до опублікування статті «Про кооперацію» і навіть до її передачі у розпорядження ЦК РКП(б). Вона з'явилася в резолюції XII з'їзду партії «Про роботу РКП на селі» як буденно звичайна фраза, без виділення принципового значення закладеної в ній думки. Далі в цій резолюції підкреслювалася актуальність рішення попереднього з'їзду про обов'язкову участь комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а також необхідність державної підтримки товариств, артілей і комун²².

1924 рік — єдиний, в якому ідеї статті «Про кооперацію» позначилися на поточній політиці партії у неспотвореному вигляді. XIII з'їзд РКП(б) у травні 1924 р. поставив питання про кооперацію окремим пунктом порядку денного. У відповідній резолюції підкреслювалося, що далі просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: зрушеннями у розвитку великої державної промисловості, по-перше, й успіхами кооперування населення, по-друге. Гасло колективізації в рішеннях з'їзду не піднімалося. Вважалося, що кооперування не тільки перетворить дрібні селянські господарства на великі, а й забезпечить їх технічну реконструкцію. Виступаючи у травні 1924 р. в партійній організації Бауманського району Москви, голова Раднаркому СРСР О. І. Риков заявив, що кооперування по лінії виробництва, збуту й постачання становитиме більше половини соціалістичної роботи над організацією селянства, а після цього залишиться тільки боротьба за техніку, підготовку кваліфікованих кадрів тощо²³.

У директивних документах партії, що приймалися у 1925 р., вже почалася ззовні непомітна, але істотна деформація концепції «кооперативного соціалізму». Дуже показові щодо цього матеріали XIV Всесоюзної партконференції (квітень 1925 р.), на якій було заслухано доповідь О. І. Рикова «Про кооперацію». Доповідач постарався популярно викласти концепцію «кооперативного соціалізму» і окремо зупинився на питанні про співвідношення кооперативного будівництва і колективізації. «Розвиток різних форм колективних об'єднань на селі треба заохочувати,— сказав він,— і в майбутньому роль їх зростатиме. Проте основною формою масового об'єднання селянства, головним шляхом організації сільського господарства у наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників. Не можна й гадати, що ми протягом найближчого року або найближчого ряду років зуміємо створити з колгоспів таку форму виробництва, питома вага якої була б значною в загальній системі нашого господарства. Середняки, тобто основна маса селянства, при нинішній техніці виробництва ще довгий час залишатимуться поза колгоспами. А колективна організація кількох селянських господарств, що обробляють землю дерев'яною сохою, аж ніяк не являє собою соціалістичного господарства»²⁴.

О. І. Риков не заперечував існування колгоспів, але не надавав їм самостійного значення. Адже основна частина селянства, тобто селяни-власники, не брала участі в колективізації і не збиралася робити це у майбутньому. На думку голови Раднаркому СРСР, просте складання наявних у незаможників жалюгідних засобів виробництва не створювало соціалістичного господарства. Тільки у кооперативах доповідь вбачав соціалістичне майбутнє села. Але це був зовсім не той соціалізм, який передбачався партійною програмою.

За встановленим порядком, проект резолюції партійного з'їзду або конференції представляв доповідь. Та від проекту О. І. Рикова, від його ідей в резолюції XIV партконференції не залишилося нічого. Вправною рукою генсека в резолюцію були внесені положення, які перебували у непримиренному протиріччі з концепцією «кооперативного соціалізму».

Конференція, щоправда, проголошувала, що «кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення». Показово, як це положення аргументувалося: «В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основна суспільно-економічна форма зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села»²⁵. Тут відсутня ключова ідея В. І. Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму. Кооперація розглядається не як рівноправна з державною форма власності на засоби виробництва, а як «форма зв'язку» двох протилежних соціально-економічних укладів. Кооперативний товаровиробник залиша-

ється в уявленні Сталіна дрібним товаровиробником. Велике виробництво на селі, створення якого було метою партії, пов'язується не з кооперуванням селянства, а з колективізацією, тобто здійснюється повний поворот від статті «Про кооперацію» з усіма її ідеями до попереднього тесретичного доробку державної партії, втіленого в її програмі. Далі по тексту резолюції відбувається реанімація, здавалося б, похованої ленінським заповітом концепції колективізації. Проте поворот цей малопомітний і формулюється обережною ремаркою: «Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі»²⁶.

У тому ж 1925 р. темпи повороту до положень програми РКП(б) стрімко зростали. Жовтневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) уже поставив вимогу «всемірно сприяти *будівництву колгоспів* (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіцного і середнього селянства»²⁷. Лозунг колективізації, який знову з'явився на поверхні політичного життя, поширювався на середняків, тобто на селян-власників. А не так давно Ленін говорив, що мріяти про колективізацію не доводитьися, і відкладав цей процес на «невизначене майбутнє».

Доречно порівняти резолюції, які готувалися в партійному центрі, з рішеннями партійної периферії. У 1924 р. в документах ЦК КП(б)У вплив статті «Про кооперацію» ще не простежувався. У 1925 р., коли ЦК РКП(б) свідомо йшов на перекручення закладених у статті ідей, периферія з цим запізнювалася. У прийнятій IX з'їздом КП(б)У в грудні 1925 р. резолюції «Про господарське будівництво» державне й кооперативне господарства характеризувалися як «соціалістичні елементи нашого будівництва»²⁸. Політичний поворот, обережно здійснюваний у центрі, ще не усвідомлювався територіальними партійними організаціями як директива.

Якщо О. І. Риков ригористично наслідував ідеї статті «Про кооперацію», то Й. В. Сталін з не меншим педантизмом повертав державний корабель на курс, визначений партійною програмою. Ці два члени політбюро були в різній політичній вазі, що й відобразилося в тексті згаданої вище резолюції XIV конференції РКП(б). А чи міг хтось інший у партійному центрі відстояти концепцію «кооперативного соціалізму»?

Г. О. Зінов'єв і Л. Б. Каменєв рідко висловлювалися на аграрно-селянську тему, не вважаючи її своєю спеціальністю. У 1925 р. вони готувалися до вирішального раунду боротьби за владу з членом колишньої антитроцькістської «трійки» Й. В. Сталіним і тим більше не цікавилися проблемами, які ще не виходили за межі теорії. Л. Д. Троцький, хоч і зазнав поразок у боях з «трійкою», продовжував вважати себе вождем і тому виступав із судженнями на будь-які теми. Виступаючи на загальноміських партійних зборах у Запоріжжі, він заявив: «Поки ми не можемо дати селянству високої техніки, у нас є дві можливості: або застосувати на селі методи воєнного комунізму й затримати цим розвиток продуктивних сил, або ж допустити там розвиток продуктивних сил, хоча б і за допомогою капіталістичних методів аж доти, поки ми не зможемо засобами нашої промисловості колективізувати сільське господарство»²⁹.

Як бачимо, цей лідер партії не прийняв нової точки зору на соціалізм і догматично продовжував розглядати кооперацію як державнокапіталістичну форму власності, а неп — як тимчасовий відступ від «безпосереднього» шляху до комунізму. Важливо, однак, інше: Троцький не бажав колективізації, пов'язаної з неминучим, як він проникливо передбачав, застосуванням «воєннокомуністичних», тобто примусових, силових методів. Саме з цієї причини він стояв за неп і кооперування селянства.

М. І. Бухарін, навпаки, переконано відстоював курс на кооперування, протиставляючи його колективізації сільського господарства. На

початку березня 1925 р. він виступив з цією тезою на всесоюзній нараді представників сільськогосподарських колективів, де заявив: «Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Стовпова дорога піде кооперативною лінією. Головний шлях — це організація соціалізму через кооперацію»³⁰. У середині квітня на партійному активі в Москві Бухарін зробив доповідь «Про нову економічну політику і наші завдання», в якій підкреслив: «Багато товаришів і досі схильні по-воєннокомуністичному переоцінювати роль колективних виробничих об'єднань у справі залучення селянства до соціалізму. Що ми повинні всіляко пропагувати серед селянства об'єднання в колективні господарства, це вірно. Але невірно, коли стверджують, що це є *стовпова* дорога для просування маси селянства по шляху соціалізму»³¹.

У партійних колах Бухарін вважався другим після Леніна теоретиком. Здавалося б, він повинен був активно підтримувати ленінську концепцію «кооперативного соціалізму». Виявляється, що ні. Цей теоретик засвоїв у Леніна тільки одну ідею, щоправда, для селянства найбільш важливу: кооперування — це добре, колективізація — це погано. Але у цього твердження, яке він послідовно пропагував, не було контексту, глибини, перспективи.

Як не дивно, Бухарін не побачив у змісті статті «Про кооперацію» нової концепції, а л ь т е р н а т и в н о ї комуністичній доктрині. Подібно Сталіну, він вважав неп перехідним до соціалізму періодом. Сам соціалізм Бухарін розумів по-більшовицькому традиційно, як першу фазу комунізму. Різниця полягала лише в тому, що Сталіну перехідний період здавався коротким, і він уже починав готувати партійних функціонерів до нового комуністичного штурму. Бухарін же, як свідчить його виступ на Московській губпартконференції на початку грудня 1925 р., стояв за більш поступовий, розтягнутий у часі перехід до соціалізму і комунізму. Згадавши твердження Леніна про те, що кооперація робить перехід до нових порядків простим, легким і доступним для селянина, він продовжував: «Раніше ми намагалися увігнати селян у комунізм залізною мітлою продрозкладки і воєннокомуністичною системою, а нова економічна політика, за визначенням Леніна, є така політика, яка з'єднує інтереси суспільні, інтереси будівництва соціалізму з приватногосподарськими. Смысл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селян у царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за оцю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести його до комунізму»³².

Ми бачимо, що у Сталіна не виявилось серйозних опонентів щодо курсу на колективізацію. На заклик Бухаріна поставити на перший план кооперування він міг відповісти, що партія послідовно виконує заповіданий вождем кооперативний план.

І справді, питання про кооперацію не виходило з порядку денного партійних з'їздів і конференцій. Проводилася велика організаційна робота по розвитку всіх форм кооперування дрібних товаровиробників як передумови майбутньої колективізації. Пропагандисти невтомно популяризували статтю «Про кооперацію», хоч її багатовимірність для політиків, не виключаючи Бухаріна, залишалася таємницею.

У 1926 р. Сталін розпочав серію практичних заходів, безпосередньо спрямованих на повернення уваги громадськості до проблем колгоспів і радгоспів. З його ініціативи була створена комісія політбюро ЦК ВКП(б) у складі Н. М. Анцеловича, М. І. Калініна, Г. М. Камінського, В. М. Молотова, О. І. Свідерського, Я. А. Яковлева та ін. Результатом її роботи стала постанова ЦК ВКП(б) від 30 грудня 1926 р. «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва». Вона підкреслювала істотну роль колгоспів в організації сільської бідноти. Поряд із зміцненням артілей і комун рекомендувалося розвивати тсози, машинні товариства та інші прості форми кооперування. Підкреслювалося, що будь-

який примус при організації колгоспів або штучне формування переходу від найпростіших форм об'єднання селян до більш складних завдали б колективному рухові величезної шкоди і затримали б його розвиток³³.

Ця постанова започаткувала довгу серію партійних та партійно-урядових постанов, присвячених колективізації. На відміну від багатьох пізніших вона не суперечила інтересам селян. У ній йшлося тільки про добровільну колективізацію незаможного селянства, для якого колгоспи з урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги нерідко були цілком прийнятним виходом. І справді, нові пільги, як і заохочуване державою пониження ступеня відчуження майна в існуючих колгоспах, сприяли пошквалюванню колективістського руху серед незаможників. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12 042 на початок жовтня 1928 р. Питома вага тсозів за цей час підвищилася з 6,8 до 71,7 %. Відповідно зменшилася частка комун (з 6,8 до 2,7 %) і артільей (з 86,4 до 25,6 %).

Проте переважна більшість бідноти, не кажучи вже про середняків, не поспішала ламати свій уклад життя. У жовтні 1928 р. в республіці було колективізовано менше 4 % площі селянського землекористування³⁴.

У ретельно зважених заявах Сталіна щодо перспектив аграрно-селянської політики партії не було жодного слова про перегляд лєнінського кооперативного плану. 9 вересня 1927 р. члени американської робітничої делегації почули від нього, що В. І. Ленін намітив конкретні шляхи поступового втягнення основної маси селянства в русло соціалістичного будівництва через кооперацію, яка становить в руках пролетарської диктатури могутній засіб перетворень у дрібному селянському господарстві. Разом з тим генсек настирливо цитував позитивні висловлювання Леніна 1918—1919 рр. про колгоспи.

На зустрічі із зарубіжними робітничими делегаціями, які прибули в Москву напередодні святкування десятирічного ювілею Жовтневої революції, Сталіна запитали: «Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?». Відповідь була такою: «По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином бідняцького типу, у виробничі товариства». Генсек нібито не додавав нічого нового в давно усталену політику щодо селянства. Однак він тут же знайшов необхідним заперечити те, чого у нього ніхто не питає: «до всеосяжної колективізації діло ще не дійшло і не скоро прийде»³⁵.

Дарма, що в цій відповіді словосполучення «всеосяжна колективізація» вживалося із запевненнями, що це — не проблема сьогодення. Принципове значення мало те, що в політичному словнику державної партії з'явився зовсім новий термін, який віщував трагічну долю всьому багатомільйонному селянству. Незабаром цей термін у дещо зміненому вигляді (масова колективізація, потім — суцільна колективізація) перекочував у партійно-урядові рішення і став метою державної політики.

Перший практичний крок у здійсненні «всеосяжної колективізації» було зроблено буквально через кілька тижнів у політичному звіті ЦК, з яким Сталін виступив у грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б). Вказуючи на те, що темп розвитку сільського господарства не можна визнати задовільним, він поставив перед делегатами з'їзду запитання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпу розвитку промисловості? Не очікуючи незгоди аудиторії, він сформулював «очевидну» відповідь: вихід у переході дрібних і розпоршених селянських господарств у великі й об'єднані господарства на основі громадського обробітку землі, в переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під тиском генсека в директиві з'їзду по розробці перспективного плану було закладено високі показники колективізації сіль-

ського господарства на кінець п'ятирічки, з охопленням до 20 % селянських посівів. Отже, планувалася практично стопроцентна колективізація бідняцьких господарств.

Не пройшло й п'яти років після появи статті «Про кооперацію», як усі її ідеї було поховано під нескінченні запевнення нових керівників державної партії про величезне значення ленінського кооперативного плану в справі соціалістичного будівництва. Чому так трапилося?

Счевидно, не слід забувати про небажання самого В. І. Леніна сказати комуністам, що закладена в партійну програму доктрина не витримала перевірки життям. Альтернативну концепцію «кооперативного соціалізму» він виклав настільки замасковано, що не зустрів цілкового розуміння навіть серед найближчих соратників.

Та навіть якби партійне керівництво цілком зрозуміло «кооперативний соціалізм», навряд чи воно побажало б покласти його в основу економічної політики. Ринкова політика щодо селянства рано чи пізно змусила б партію відновити ефективність «командних висот» народного господарства єдино можливим шляхом: приватизацією або, в рамках державної власності, корпоративізацією підприємств. В обох випадках це означало б добровільне відмовлення від економічної диктатури і тому ставило під сумнів політичну диктатуру ВКП(б).

Такої перспективи згуртовані навколо Сталіна партапаратники не допустили. Вони підтримали сталінську ідею всеосяжної колективізації, яка забезпечувала прискорений розвиток підприємств державного сектора за рахунок перекачування створюваного в сільському господарстві національного доходу і підводила під існуючий тоталітарний режим надійний економічний фундамент.

¹ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 42.— С. 174.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 59, арк. 9.

³ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 43.— С. 206.

⁴ Там же.— С. 208.

⁵ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 40.— С. 265.

⁶ Див.: Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 45.— С. 39—43, 125.

⁷ Див.: Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому».— К., 1991.— С. 18—19.

⁸ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 41.— С. 349.

⁹ Там же.— Т. 52.— С. 52.

¹⁰ Ленинский сборник.— Т. 4.— С. 394.

¹¹ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 45.— С. 40.

¹² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам.— Т. 1.— М., 1958.— С. 317.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 46, арк. 150. Дані за 1919 р.— з джерела: VI Всеукраїнський съезд Советов. 10—14 декабря 1922 года. Стенографич. отчет.— Харьков, 1922.— С. 14.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 46, арк. 154.

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 2.— К., 1979.— С. 321.

¹⁶ Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукраїнської партконференції.— Харьков, 1923.— С. 56.

¹⁷ Раковский Х. Основные задачи момента. Доклад и речь, произнесенные на VII Всеукраїнской партийной конференции КП(б)У.— Харьков, 1923.— С. 59.

¹⁸ Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 45.— С. 418.

¹⁹ Там же.— Т. 54.— С. 271.

* Аналіз цієї статті здійснюється без посилань, на основі тексту, надрукованого у Повному зібранні творів, т. 45, с. 351—358.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 47, арк. 4.

²¹ Комуністична партія України в резолюціях...— Т. 1.— С. 264.

²² КПРС в резолюціях...— Т. 2.— С. 453, 456.

²³ Рыков А. И. Статьи и речи.— М.— Л., 1929.— Т. 3.— С. 72—73.

²⁴ Четырнадцатая конференция РКП(б). Стенографич. отчет.— М.— Л., 1926.— С. 88, 89.

²⁵ КПРС в резолюціях...— Т. 3.— К., 1979.— С. 180.

²⁶ Там же.— С. 185.

²⁷ КПРС в резолюціях...— Т. 3.— С. 221.

- ²⁸ Комуністична партія України в резолюціях...— Т. 1.— С. 346.
²⁹ Троцький Л. Д. О наших новых задачах.— М.— Л., 1926.— С. 19.
³⁰ «Правда».— 1925.— 6 березня.
³¹ Бухарин Н. И. Избранные произведения.— М., 1988.— С. 142.
³² Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской губпартконференции А. И. Рыкова. Прения по докладу.— М.— Л., 1926.— С. 90.
³³ КПРС в резолюціях...— Т. 3.— С. 407, 408.
³⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому».— С. 34.
³⁵ Сталін Й. В. Твори.— Т. 10.— С. 219, 223.

В. О. Горбик (Київ), П. І. Скрипник (Київ)

До питання про районування України *

Особливістю етнічного складу населення України є те, що воно має досить строкатий національний склад. За етнолінгвістичною класифікацією, крім українців, які становлять близько 75 % всього населення України, на її території живуть росіяни, білоруси, а також євреї, які говорять голівним чином російською і українською мовами, поляки, чехи, словаки, болгари. З інших етнічних груп найчисленніші — романо-мовні (молдавани, румуни), греки, представники фінно-угорської (угорці, естонці) та тюркської (татари, гагаузи) мовних сімей. За даними перепису 1979 р., в Україні налічувалося 73,6 % українців, 21,1 % росіян, 1,3 % євреїв, 0,8 % білорусів, 0,6 % молдаван, по 0,5 % поляків, болгар, 1,6 % представників інших національностей⁴³. Причому в окремих місцевостях в етнічному плані картина різна. Так, наприклад, у Донецькій області українці становлять лише половину міського населення, а в інших — понад 70 %, в Черкаській — 83 %. Щодо сільського населення, то в більшості областей питома вага українців значно вища. В окремих областях вона сягає 95—98 %. Росіяни (близько 21 млн. чоловік) становлять найбільшу після українців етнічну групу населення України. Найбільше їх в містах. В сільській місцевості російське населення живе переважно в Луганській, Харківській, Запорізькій, Донецькій областях, в Автономній Республіці Крим. Євреї (634 тис. чоловік) і білоруси (406 тис. чоловік) живуть здебільшого в містах, молдавани (близько 294 тис. чоловік) — у селах Чернівецької, Одеської, Кіровоградської та Миколаївської областей; поляки (258 тис. чоловік) — в Житомирській, Львівській, Тернопільській та Хмельницькій областях. В Одеській та Запорізькій областях налічується 238 тис. болгар; 122 тис. румунів — в Чернівецькій, 104 тис. греків і 91 тис. татар — у Донецькій, а також в Криму⁴⁴.

Важливе значення для історико-краєзнавчих досліджень має також політичний розвиток України. Справа полягає не лише в її сучасних кордонах, на основі яких здійснюється комплексне дослідження України. Йдеться про вивчення політичного розвитку України в її недалекому, а також віддаленому минулому, коли окремі її частини перебували в складі інших державних утворень (Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, СРСР), що не могло не позначитися на багатьох ризах господарсько-побутової діяльності різних етнічних груп населення, суспільної свідомості тощо. Причому справа не лише в традиційному протиставленні західних (Північна Буковина, Східна Галичина, Закарпаття), які тривалий час перебували в складі Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, іншим областям України, що були в складі Російської імперії. Грунтовне вивчення політичних відносин дає можливість побачити досить суттєві відмінності всередині вказаних груп областей, що іс-